

‘शासनाच्या विविध योजनांना एकात्मिक आणि सम्यक स्वरूप देण्याची गरज’

प्रसंग - अफार्मची पाणलोट परिषदेद्वारा चर्चासत्र

दि.१९-१-२००२, स्थळ - जैन हिल्स, जळगाव

आपल्या देशात दुष्काळाने थैमान मांडले आहे. त्यामुळेच घसे सुकतात आणि जमिनी कोरड्या पडतात. पावसाच्या रूपात पडलेले पाणी वाहून जाते. अडवायचे म्हटले तर धरणांना विरोध होतो. उरतो पर्याय फक्त पाणलोट्याचा. पाण्याच्या प्रत्येक थेंबासाठी स्वतःचे उभे आयुष्य वेचणाऱ्या श्री. भवरलाल जैनांनी अलीकडे स्वतःचे सगळे बळ पाणलोट्याच्या कल्पनेमागे उभे केले. म्हणूनच त्यांची कंपनी ‘पाणलोट’ या विषयावर चर्चासत्र आयोजित करते. त्यात ते स्वतःचे मत मांडतात. पाणलोटाला आशेचा किरण ठरवतात. त्याची संरचना, गरज, फायदे, तुलना यांची सांगोपांग चर्चा करतात. जिथे बदल आवश्यक असेल तिथे बदलण्यास सांगतात. उद्देश एकच; पाण्याचा प्रत्येक थेंब कामास यावा.

सन्माननीय व्यासपीठ, उपस्थित बंधू भगिनींनो,

भूशास्त्रीय रचनेनुसार एकीकडे महाराष्ट्रात ९४ टक्के कठीण पाषाण आहे. १२ टक्केच भूपृष्ठ असे आहे, की ज्याच्या मातीच्या थरातून पाणी मुरुन भूजल स्तरापर्यंत पोहोचू शकेल. दुसरीकडे ४४००० खेड्यांपैकी ३५००० खेडी कोरडवाहू आहेत. मग अशा परिस्थितीत सिंचन प्रकल्प कसे काय करावयाचे? तिसरीकडे जिथे पाणलोट आणि मृदूसंधारणाच्या क्षेत्राची कामे यशस्वी झाली आहेत, तिथे विहिरींची संख्या दोन ते आठपट झाली, पीकघनता वाढली आणि पीकपद्धती बदलल्या. परिणामी दरडोई उत्पन्न २ ते ९ पटीने वाढले ही वस्तुस्थिती आहे.

कोरडवाहू शेतीला पाणलोट क्षेत्र विकास हाच एकमेव आशेचा किरण आहे. महाराष्ट्रात तरी ७० टक्के क्षेत्र हे कायम कोरडवाहू राहणार असल्याने ही वस्तुस्थिती ध्यानी ठेवूनच आपल्या अर्थसंकल्पामध्ये केली जाणारी तरतूद त्या प्रमाणात व्हायला हवी. नाही तर समाजातील अशांतता, सुरक्षितता, तणाव, आणि विविध थरांमधील आर्थिक दरी वाढतच जाईल. या विषयाकडे दुर्लक्ष केल्यास जाती धर्म आणि अनिष्ट रूढींमुळे आधीच जर्जर झालेला आपला समाज विषमतेच्या ज्वालामुखीमध्ये होरपळून निघेल. म्हणून पाणलोट्याकडे

केवळ शेतीचा प्रश्न, शेतकऱ्यांचा प्रश्न, ग्रामीण भागाचा प्रश्न इतक्या मर्यादित अर्थाने न बघता त्याला समाजजीवनातील शांती आणि सौख्याचे प्रतीक म्हणून बघायला हवे. दुर्दैवाने अशी पोटतिडीक असणारे अभियंते, नेते, समाजधुरीण आजही अपवादानेच आढळतात.

आपल्या या कार्यशाळेतून हा संदेश जर सर्वसाधारण माणसांपर्यंत आपण पोहोचवू शकलो, तर खूप काही मोठे काम आपण येणाऱ्या पिढीसाठी केले, भावी सक्षम आणि बलशाली भारत निर्मितीसाठी केले याचे समाधान तुम्हाला आम्हाला अगदी-सर्वाना होईल, असे मी आपणापुढे आवर्जून नमूद करू इच्छितो.

आजपर्यंतच्या नियोजनात आपण ८० टक्क्यांहून अधिक साधनसामग्री धरणांची निर्मिती, जल वितरण व्यवस्था यांच्यासाठी खर्ची घातली. त्यानंतर आजही आपला ९० टक्के वेळ या सिंचन व्यवस्थेने निर्माण केलेले प्रश्न सोडविण्यामध्येच जातो आहे. हे थांबवून वाचणारा वेळ पाणलोट विकास आणि त्यामुळे संकलित होणाऱ्या पाण्याचे आधुनिक तंत्राद्वारे वाटप तसेच विनियोग या कामी लावला पाहिजे. त्या दिशेने प्रत्येक प्रकल्पाची रचना करणे, आणि तसा विचार करून संबंधितांची मानसिकता घडविणे, हे आजचे खरे आव्हान आहे. त्यावरच उत्पादन आणि उत्पादकता अवलंबून असेल तसेच त्यातूनच खरा, चिरस्थायी, शाश्वत स्वरूपाचा विकास आपण साधू शकू.

पाणलोट विकासाचा एकात्मिक विचार करण्यासाठी आपल्याला संबंधित घटकांची विषयवार विवक्षित भूमिका आणि मर्यादा यांचा ऊहापोह करणे जरूरीचे आहे. पाणलोट विकासासाठी वापरली जाणारी जमीन बहुतांशी शासकीय असू शकेल. तसे नसल्यास ती स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे वर्ग केलेली असेल आणि तसेही नसले तर मग ती शेतकऱ्यांच्या वैयक्तिक मालकीची असेल. एकापेक्षा अधिक शेतकरी त्यात प्रभावित असले, आणि भूजल तसेच भूस्तराची आणि हवामानाची प्रतिकूलता असली तर अडचणी वाढतात. परंतु स्थानिक निःस्वार्थी नेतृत्व मिळाल्यास प्रश्न सुटतात. असले नेतृत्व उभे राहण्यात अडचणी येतात. म्हणून या विषयाला बगल देण्यापेक्षा त्यावर उपाययोजना काय याबद्दल खोलवर विचार आपल्या कार्यशाळेत व्हावा, अशी अपेक्षा आहे.

लहान प्रमाणावर का असे ना, पण पाणलोट निर्मिती, पाण्याचे सामूहिक वाटप तसेच वापर व्यापारी तत्त्वावर ग्रामपंचायतीमार्फत आरंभ होण्याची वेळ आता आली आहे. पाण्यासाठी त्रस्त ग्रामस्थांची मनःस्थितीसुद्धा यासाठी तयार होईल, अशी चिन्हे दिसताहेत. असे घडत असताना शासनाने केवळ बघ्याची भूमिका न घेता धोरणात्मक दिशा ठरवून

असल्या एकात्मिक विकासाच्या आराखड्याचा पाठपुरावा केला पाहिजे. त्यासाठी लागणारी यंत्रणा शासनाजवळ आहेच. गरज आहे विविध शासकीय विभागांच्या समन्वयाची, शासनाच्या विविध योजनांना एकात्मिक आणि सम्यक स्वरूप देण्याची.

पाणलोट, मृदूसंधारण, वनीकरण, पाटबंधारे, कृषिविस्तार, ग्रामीण विकास अशा विविध योजनांचा आणि विभागांचे परीक्षण केल्यास निश्चितच आपल्या लक्षात येईल की, कुणाचा पायपोस कुणात नाही. त्यातून स्वयंसेवी संस्था, त्यांना परदेशातून या कामासाठी मिळणारी मदत, रोजगार हमी योजना, जवाहर ग्रामीण रोजगार अशा अनेक योजनांचा आधार पाणलोट विकास तसेच मृदूसंधारण कार्यक्रमच असू शकतो. कारण त्यांचे लक्ष्य ग्रामीण विकास आहे आणि विना पाणलोट विकास ‘ग्रामीण विकास’ अशक्यप्राय बाब आहे.

नाही म्हणायला मोठी धरणे आणि कालवे बांधताना येणाऱ्या अडचणी मर्यादित तसेच संकुचित आहेत असे नाही. ज्या अर्थी १० ते ३० वर्षांपर्यंत ही कामे रेंगाळतात त्या अर्थीच त्या मध्ये असलेली गुंतागुंत केवढी मोठी आहे, याची कल्पना येते. त्या तुलनेत पाणलोट विकासातल्या समस्या कितीतरी कमी आहेत. प्रश्न आहे तो आपल्या बांधिलकीचा, प्राधान्यतेचा आणि आत्मीयतेचा. आज ती आढळत नाहीत, म्हणून पाणलोट विकास मागे पडलेला आहे.

केवळ तुलनेसाठी तुलना करावयाची ठरली, तर पाणलोट विकासाचा एकूण खर्च जलाशय तसेच कालवे निर्माण करण्याच्या खर्चापेक्षा संभाव्यतः अधिक असेलही. कदाचित ते आर्थिक निकषांवर फायदेशीर नसेलही. परंतु आपण सर्वच गोष्टी आर्थिक निकषांवर आधारित करू नये, करीत नाही. त्यातलीच पाणलोट विकास तसेच मृदूसंधारण योजना ही एक बाब आहे.

पाणलोटाने निर्मित पाण्याचा उपयोग आधुनिक जलसिंचनपद्धतीने केला, तर हा खर्च जलाशय निर्मितीच्या खर्चापेक्षा कितीतरी कमी होऊ शकतो/असतो. आधुनिक शास्त्र आणि तंत्रज्ञान यांची जोड दिल्याशिवाय कोणताही विकास साधणे आज कठीणच झाले आहे.

पाणलोट निर्मित पाण्याचे कार्यक्षम आणि न्याय्य पद्धतीने नियोजन तसेच वापर आणि योग्य शेती, वृक्ष आणि चारा पिकांची निवड, उचित मशागतपद्धती, आधुनिक

पीकपद्धती, सुधारित पेरणीपद्धती, सुधारित बी-बियाणे तसेच उत्पादनाला पूरक प्रक्रिया उद्योग व्यवसायांबद्दल सांगोपांग चर्चा या कार्यशाळेत होईल ही आशा मी बाळगून आहे. तसे करणे तांत्रिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सहज शक्य आहे. म्हणूनच ‘सूक्ष्म पाणलोट ते सूक्ष्म सिंचन’ या एकात्मिक विचाराला संघशक्तीचे पाठबळ मिळाले पाहिजे.

आज आपणास खेड्यापाड्यांना टँकरने पाणी पुरविणे जास्त कठीण वाटत नाही. दिवसेंदिवस टँकरयुक्त, टँकरमुक्त नव्हे, खेड्यापाड्यांची संख्या वाढतेच आहे. त्यासाठी धरणातून पाईप लाईन टाकणे किंवा उपसा सिंचन योजना करणे अशा तथाकथित कायमस्वरूपी व्यवस्थेचा विचार न करता शाश्वत पाणलोट्याच्या दूरदृष्टीने केला पाहिजे. तसा तो आपल्या पूर्वजांनी केलेला होताच, हे आता सर्वश्रुत आहे. देवगिरी किल्ल्यावर असलेली सायफन आणि त्यासारख्या अनेक ऐतिहासिक योजनांची उदाहरणे देता येतील. थोडक्यात, ठरविले तर हे काम भासविले जाते, वाटते तेवढे कठीण नाही.

टँकरमुक्त महाराष्ट्राची स्वप्ने कधी काळी फळाला आली, तर त्यामध्ये पाणलोट विकासाचा हिरिरीचा आणि सिंहाचा वाटा असेल हे आजपर्यंतच्या यशस्वी पाणलोट प्रकल्पांवरून अनेक ठिकाणी, अनेक वेळा निर्णायकपद्धतीने सिद्ध झालेले आहे. मग ते राळेगणशिंदी असो, आळेगाव असो, पळसखेड असो किंवा गावडेवाडी, पाटणादेवी डोंगर असो की जैन हिल्स असो!

नागरी पाणी पुरवठ्यासाठी आपण जेवढे जागरूक, तत्पर असतो तेवढे ग्रामीण पाणी पुरवठ्यासाठी नसतो. कारण कदाचित आपणापैकी समस्या सोडविण्याची जबाबदारी असणारे बहुतांश लोक शहरांमध्येच वस्ती करून असतात. आपण पाणलोट विकास कार्यक्रम म्हणजे शहरी पाणी पुरवठ्याचाच अविभाज्य भाग समजायला हवा. एवढेच नव्हे, प्रसंगी पाणलोट विकास कार्यक्रम शहरी वस्तीतल्या पाणी पुरवठा तुटवड्यालासुद्धा हातभार लावू शकतात. औरंगाबाद जिल्ह्याच्या गारखेडा परिसरात पाणलोट विकासामुळे जलभरण प्रक्रियेने जल संकलन समृद्ध झालेल्या दोन विहिरींमधून सध्या रोज शेकडो टँकर पाणी औरंगाबाद शहर आणि परिसरात पोहोचविले जाते आहे.

सर्वांगीण ग्रामीण विकासासाठी मृदूसंधारण तसेच जलसंवर्धन अनिवार्य आहे. त्यासाठी वनखात्याच्या कायदेकानूनमध्ये बदल करणे अपरिहार्य आहे. जलसंवर्धन तसेच मृदूसंधारण हे पर्यावरणाचा अविभाज्य भाग आहेत. त्यामुळे सदर कामासाठी वनखात्याने आडमुठेपणाचे धोरण सोडावे किंवा स्वतः त्यांनी ते काम करण्याची जबाबदारी स्वीकारावी. पाणलोट

आणि ठिबक सिंचन यांच्या साहाय्याने ते असे करू शकतात. त्याचे जिवंत उदाहरण येथे जैन हिल्सवर उभे आहे. दोन्ही बाजूस वन विभागाच्या भकास, निर्जीव टेकड्या आणि मध्यभागी जैन हिल्सचा हिरवा परिसर आणि डौलदार फळबागा ही रचना फारच बोलकी आहे.

भूजलाची उपलब्धता आणि भूस्तरांची रचना याबद्दल अजूनही आपण बऱ्याच अंशी अंधारात आहोत आणि नेमके त्या कारणासाठी तरी पाणलोट विकासाचा कार्यक्रम धडक पद्धतीने राबविला तर या विषयाचे धागेदोरे मिळण्यास मदत होईल. हेही सामाजिक हिताचेच काम आहे.

मित्रहो, कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण अधिक आहे, पाऊसपाण्याची कमतरता आहे किंवा भौगोलिक परिस्थिती नैसर्गिकरित्या जुळून आलेली आहे अशा ठिकाणी तरी पाणलोट विकास कार्य हे जिवाभावाची आणि निकडीची सामाजिक गरज, म्हणून राबविलेच पाहिजे, त्यासाठी शासकीय अभियंत्याची, शासनाची मने आणि मते वळविणे आवश्यक आहे. पाणलोट्याचे फायदे त्वरित मिळतात, त्यावर स्थानिक तसेच संबंधित लोकांचे नियंत्रण राहू शकते या गोष्टींचा सारासार विचार करून आपल्यासारख्या, सेवाभावी संस्थांनी याबद्दलचे आपले प्रयत्न द्विगुणित केले पाहिजेत. सदर कामासाठी, आमच्या सारख्या सामाजिक बांधिलकीची जाणीव असणाऱ्या व्यापारी आणि औद्योगिक संस्थांचासुद्धा सहभाग प्राप्त करता येईल, हे नमूद करून या कार्यशाळेस शुभेच्छा देऊन थांबतो.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!